

MÉDECINE PRÉVENTIVE CHEZ LES SERBES JUSQU'AU XVIIIe SIÈCLE

Relja KATIC

Les premières notions sur la médecine préventive parmi les Serbes ont été acquises par l'intermédiaire des livres rituels byzantins, et les ont porté le caractère de la médecine antique. Plus tard a lieu la traduction des écrits d'Hippocrate et de Galien, qui traitent les causes des états pathophysiologiques, ainsi que les mesures à prendre pour leur suppression. En rapport avec les faits mentionnés, nous avons les copies conservées des écrits du XIVe et XVe siècle (De natura hominis). Les premiers écrits de cette catégorie dans la médecine serbe se rapportent à l'hygiène de l'alimentation. Ils sont apparus sous l'influence des écrits byzantins, ainsi que de ceux de l'école de médecine de Salerne. Des premiers, est conservée la copie de l'écrit de Siméon Seth (De alimentorum facultatibus etc), tandis que des seconds sont conservés aussi les fragments de l'œuvre « Regimen Sanitatis ». En dehors de cela, la médecine serbe du Moyen âge a eu connaissance du point de vue de Djirolamo Fracastro (apparu au XVe siècle) sur des maladies infectieuses, qui se trouve dans l'écrit « Des maladies infectieuses » du Codex de Hilandar. Dans ce Codex, qui provient du XIVe ou du début du XVe siècle, est dit que la lutte contre la peste doit être dirigée dans les deux sens: protection des sujets sains et traitement des personnes malades. La chute de l'ancien Etat serbe fait cesser le brillant développement de la médecine serbe, ainsi que de la médecine préventive en particulier. Pour ces raisons celle-ci ne commence à prendre racine de nouveau chez les Serbes qu'au XVIIIe siècle, sous l'influence de la médecine préventive allemande, qui commence à se développer dans les écoles de médecine sous l'influence de la philosophie instructive.

PREVENTIVE MEDICINE IN SERBIA BY THE 18TH CENTURY

Relja KATIC

The first data about preventive medicine reached the Serbians through the Byzantine religious writings and they bore the stamp of ancient medicine. Later on the works of Hippocrates and Galen on causes of some pathophysiological conditions and measures for their eradication were also translated. We are in possession of those writings preserved in copies from the 14th and 15th centuries (De natura hominis). The first documents from this field in Serbian medicine refer to the hygiene of nutrition. They appeared under the influence of Byzantine writings and of those belonging to the medical school of Salerno. From the first group there is a translation of the writings of Simeon Set (De alimentorum facultatibus) and from the second group there are fragments of the work entitled Regimen sanitatis. Moreover, the mediaeval Serbian medicine was acquainted with the view of Girolamo Frocastro (from the 15th century) of infectious diseases, which is found in chapters On infectious diseases of the Hilendar codex dating from the 15th century or the beginning of the 16th century. It is stated there that the control of plague should be practised in two directions, namely the prevention of plague in healthy individuals and the treatment of the infected persons themselves. The brilliant development of ancient medicine in Serbia, including preventive medicine, was checked after the fall of the mediaeval Serbian state. It was renewed only in the 18th century. Since that time it developed under the influence of German preventive medicine which was introduced in medical schools in Germany under the influence of rational philosophy.

KOMENTAR DUBROVAČKIH VIJESTI O EPIDEMIJAMA U BOSNI I HERCEGOVINI U XVII VIJEKU

Đuro ORLIC

Kao što se vidi iz mnogobrojnih arhivskih dokumenata, dubrovačka vlada je morala, radi bitnih državnih interesa, s najvećom pomnjom pratiti vrlo često pojavljivanje raznih epidemičnih bolesti u turskim balkanskim provincijama. Kad bi one izbile u dubrovačkom susjedstvu, tj. na teritoriji tadanjeg bosanskog pašaluka, prijetila je ne samo opasnost da se bolest prenese u dubrovačku zemlju nego da se zaustavi i karavanska i pomorska trgovina pošto bi mletačke, papske i napuljske vlasti dubrovačkim brodovima zatvarale svoje luke.

Bosanski pašaluk sve do pred kraj XVII vijeka, osim današnje NR Bosne i Hercegovine, obuhvatao je još i dio Boke Kotorske sa gradovima Novim (današnjim Herceg-Novim) i Risnom, njihovo zaleđe sa Korjenicima, Nikšićima, Drobunjacima i Pljevljima, sjedištem hercegovačkog sandžak-bega. Ovom je pašaluku pripadao Slavonski i Lički, a do kandijskog rata i Kliski Sandžak s Makarskom.

Pažljivom medicinskom analizom može se donekle odrediti vrsta i karakter spominjanih epidemija, kao i njihov tok, način prenosa, posljedice i antiepidemične mjere, koje su u nekim slučajevima preduzimate. To je svrha ovog rada.

I EPIDEMIOLOŠKA DOKUMENTACIJA

Prema ispitanoj dubrovačkoj državnoj prepisci, pojavljivale su se epidemije u evropskoj Turskoj u navratima u toku više od 50 godina u XVII vijeku. One se u oblastima bosanskog pašaluka spominju u prvoj polovini XVII vijeka, godine 1613, 1615, 1617, 1619, 1623, 1625, 1628, 1634, 1637, 1638, 1643, 1648, a u drugoj polovini, godine 1654, 1657, 1659, 1660, 1667, 1668, 1670, 1671, 1676, 1677, 1686. i 1690. Ovi dubrovački arhivski podaci bili su nepoznati i našim i stranim istoričarima. Najbolji poznavalac zdravstvenih prilika naše prošlosti dr Risto Jeremić, držeći se starih srpskih zapisa Luke Ibrašinića, Batinića i Selima, nabraja jednom prilikom epidemije iz 1643, 1658, 1672, 1686, 1688. i 1690, a kasnije samo one iz 1672, 1686. i 1690. godine, pozivajući se, opet, na Ibrašinića¹. Italijanski istoričar kuge Frari opisao je u svom djelu 70 epidemija u oblastima i gradovima Evrope, među kojima se spominje samo carigradska kuga iz 1661. i kandijska iz 1664. godine, te bosansko-hercegovačka epidemija iz 1678. i 1690. godine u vezi s opsežnim opisom dalmatinskih epidemija istih godina.²

Turski istoričar Zinkeisen navodi u svom djelu jedino strašnu kugu u Carigradu iz 1625. godine³, a istoričar Hamer četiri velike epidemije — u Carigradu, Drinopolju i Kairu.⁴ Noviji istoričar Turske carevine, Nikola Jorga, ne govori ni o jednoj epidemiji u svojoj knjizi⁵.

Sadržina dubrovačke prepiske osvjetljava donekle ove katastrofalne pojave u životu našeg naroda, naročito u Bosni i Hercegovini. O njima se najviše govori u vladinim pismima mletačkim vlastima, sa kojima se zajednički vodila briga o zdravstvenim prilikama u susjednim turskim provincijama. U njima se spominje mjesto u kome se epidemija pojavila, ponekad i broj okuženih kuća i pomrlih lica, i to većinom u trgovačkim centrima — Sarajevu i Mostaru, poznatim tržištima i karavanskim stanicama — Gackom, Foči, Nevesinju, Čajniču i dr.

Potom dolaze pisma poklisara od harača za vladu, većinom iz Carigrada i Drinopolja. U njima se opširnije spominje širenje epidemije, a često i znaci bolesti. Najpotpuniji su izvještaji iz Novog od dubrovačkog agenta Kuvalića.

Za upoznavanje problematike kuge u Bosni i Hercegovini mogu također poslužiti i brojna pisma dubrovačke vlade, koja su upućivana predstavnicima u Italiji i tamošnjim zdravstvenim vlastima kad bi dubrovački brodovi bili neopravdano stavljeni u kontumac u italijanskim lukama. Iz njih se vidi da su neprijatelji ili konkurenti u trgovini često izmišljali da se javila epidemija u susjedstvu Dubrovnika samo da bi naškodili dubrovačkoj trgovini.

Tako je zabilježeno da su 1605.⁶ i 1659. godine⁷ neprijatelji Dubrovnika lažno izvjestili italijanske vlasti. Godine 1676. sam generalni providur proneo je glas da se u dubrovačkom lazaretu ne vrše dezinfekcije kako treba i da u njemu, pa i u samom gradu, ima slučajeva kuge⁸. Ubrzo se ispostavilo da je to bilo djelo dubrovačkog liječnika Krivelarija (Crivelara), koji je iz mržnje lažno obavještavao mletačke vlasti. On je zbog toga bio osuđen i smaknut⁹.

Kada su Mlečani 1670. godine bez pravog razloga počeli opet slati dubrovačke brodove u kontumac, dubrovačka vlada pisala je svom predstavniku u Rim kako Mlečiči hoće ovim načinom da ometu dolazak stranaca u Dubrovnik radi trgovine. Oni su na brodu vidjeli nekoliko turskih trgovaca, pa su brod poslali u lazaret da bi tako, zadržavanjem i troškovima u kontumacu, trgovce odvratili od toga da ubuduće dolaze u Dubrovnik¹⁰.

Zdravstvene su vlasti u Mlecima naročito strogo postupale s dubrovačkim brodovima kad bi se kuga iz Bosne prenela i na Dalmaciju, pretpostavljajući da su ti brodovi lako mogli pristajati i u nekom okuženom kraju. Na taj bi se primjer ugledale i zdravstvene vlasti u Jakinu. Zato su Dubrovčani postavljali na brodove naročita lica, predstavnike zdravstvenog ureda, koja su u Mlecima i Jakinu pod zakletvom i pod pretnjom smrtne kazne morala svjedočiti da li su se ti brodovi negde na moru s nekim sastajali ili pristajali na kopno, ili su prispjeli direktno iz Dubrovnika. U tom slučaju bili bi oslobođeni kontumaca. Ovi stražari nijesu smjeli dopustiti da se iko bez najpreče potrebe dotakne sa broda dalmatinskog kopna ili s kim sastane na moru¹¹. Oni se spominju u pismima 1630, 1649, 1660. i 1677. godine¹², a kontumacija brodova 1605, 1616, 1649, 1658, 1659, 1660, 1666, 1671, 1673, 1676, 1677, 1678, 1682, 1683, 1690, 1691. i 1692. godine.

U vladinim pismima se govori i o mjerama predostrožnosti koje su preduzimate svaki put kad bi Dubrovačkoj Republici prijetila opasnost od kuge iz susjedstva. Tada je vlada slala na granicu vojnike pod nadzorom vlastelina, s tim da se uspostavi sanitetski kordon. Slične su se mjere poduzimale i u lukama. Pred kraj tog vijeka moralo se to češće činiti. Narasli su toliki troškovi i došlo do skupoće, jer je svaka trgovina prestala¹³.

U nekim se pismima iznosi i o upućivanju povjerljivih lica u tursku zemlju da bi se utvrdilo da li je tačna vijest da se kuga pojavila. Ne kaže se ko su bila ta povjerljiva lica, ali se to može naslutiti. To nijesu bili liječnici koji su inače češće putovali u tursku i mletačke zemlje da, na poziv tamošnjih vlasti, liječe ugledne građane. Liječnici su se od pradavnih vremena pokazali kao slabi poznavaoi kuge, pa se na njih ni u ovom vijeku nije mnogo oslanjalo prilikom epidemija¹⁴. Oni su u Italiji češće bili krivi što sanitetske vlasti nijesu na vrijeme preduzele potrebne mjere. To se dogodilo i u Dubrovniku 1691. godine¹⁵. O kugi se tada na univerzitetu malo učilo, a malo je bilo liječnika koji su sami vidjeli ovu bolest, koja je u Italiji posljednji put harala 1578. godine¹⁶.

Radi toga se u Italiji, kao i u Dubrovniku, više držalo do mišljenja laika, te su kao poznavaoi ove bolesti najviše cijenjeni redovnici, bolničari, izvjesne žene-znalice i namještenici sanitetskog ureda, gdje se održavala tradicija iz vremena nekadašnjih epidemija. Mlečani su čuvaru u lazaretima slavili kao prave mudrace i nepogrješive dijagnostičare kad je bila u pitanju kuga¹⁷. Najvjerojatnije je da su i iz Dubrovnika namještenici lazareta, koji su nadgledali ljude u kontumacu i brinuli se za dezinfekciju robe, bili upućivani u Bosnu i Hercegovinu.

Ova su povjerljiva lica imala za dužnost da na licu mjesta, ako je bilo moguće, ustanove da li se na lešinama ljudi koji su umrli od sumnjive bolesti nalaze znaci kuge. To se može zaključiti po pismu koje je 1691. godine, kada je kuga tek počela u Dubrovniku, uputio iz sela Kliševa Stefan Nalanija Senatu, javljajući da je prema naredjenju, u selu Dubravici pregledao dva mrtvaca da bi video i saznao uzrok smrti. On je naredio da se obje lešine svuku, pa je na mrtvoj ženi vidio tumor velik kao jaje pod desnim pazuhom, a oko njega crne znakove. Na muškarcu je primijetio »crnu krepanu kugu«, sa crnim znacima neznatne veličine u njenoj okolini¹⁸.

Povjerljiva se lica spominju 1613. godine, kad je kuga harala po Sarajevu, Trnavi, Srebrnici, Konjicu i Mostaru, a tako isto 1628. i 1690. godine, pa se može pretpostaviti da su ti ljudi upućivani u Tursku svaki put kad je trebalo što prije da se dobiju »istinite i egzaktne informacije«¹⁹. Frari govori u svojoj knjizi da su Dubrovčani imali tačne pojmove o kugi još od rata s Radoslavom Pavlovićem, gospodarem Trebinja, tj. 1430. godine, jer su brzo suzbili kugu koja je tada bila prenesena iz Hercegovine²⁰.

To je bila sadržina dubrovačkih pisama, prema kojoj ćemo pokušati da pratimo epidemije u Turskoj, naročito u bosanskom pašaluku.

II VRSTA, KARAKTER I PORIJEKLO BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH EPIDEMIJA

U arhivskim se izvorima govori jednom o kugi, drugi put o zarazi, zbog bolesti ili samo bolesti, a misli se uvijek samo na kugu. Poznato je da se u ranijim vjekovima kugom nazivala svaka epidemija sa velikim mortalitetom i raši renošću. Savremeni su naučenjaci u tzv. epidemiji kuge, koja je 1505. i 1566. godine harala po Italiji, prepoznali tipičnu epidemiju pjegavca²¹. No u XVII vijeku kuga je bila izdvojena kao zasebna bolest i opisani svi njeni simptomi.

U Bosni i Hercegovini i u ostalim našim zemljama pod Turskom kuga se tako često pojavljivala da su njeni znaci bili općepoznati. Ti njeni simptomi (buboni, karbunkuli, petehije, glavobolja, buncanje, prolivi) često su bilježeni u mnogim dubrovačkim pismima²². Zato se može uzeti kao sigurno da je većina bolesti, koje su tim imenom označene u dokumentima, bila zaista srodna kugi. Samo ondje gdje nemamo sigurnih indicija za kugu, moglo bi se raditi i o pjegavcu. Ove bolesti ima po nešto i danas u Bosni i Hercegovini, a u ratovima, bunama i gladnim godinama XVII vijeka moralo je nje biti veoma mnogo²³.

I u širokim narodnim slojevima se znalo da se kuga prenosi od čovjeka na čovjeka, a i preko zaraženih stvari. Zato su, na primjer, u hercegovačkom selu Čičevu poslije naglog oboljenja i smrti jednog djeteta 1647. godine svi seljaci prestali da se miješaju sa članovima porodice pokojnog djeteta.

O prirodi i uzroku kuge vladali su u Bosni i Hercegovini slični pojmovi kao i u ostaloj Evropi. Kuga je bila kazna božja za počinjene grijeha prema Bogu i rabota nečistih sila. U svom praznovjerju narod se za pomoć obraćao mađiji i čaranju, kao što se vidi iz novskih pisama. Ali nije zabilježeno da je narod smatrao da je pojava kuge u vezi s vješticama, Jevrejima i trovačima, prodanim đavolu, kao što se vjerovalo u Italiji u to doba. Isto tako nije ostalo zapisano da su se za vrijeme kuge događala kakva nasilja i zločinstva, osim što je dubrovački poklisar Gradić javio da se narod u Beogradu, kada je vladala velika kuga 1628. godine podstican od popova, pobunio i napao krčmare, a kurtizane bacao u vodu, smatrajući kugu kaznom božjom za njihove grijehove²⁴.

Tadanja nauka tumačila je pojavu kuge izvjesnom konstelacijom i uticajem Mjeseca. I u našim se zemljama vjerovalo da Mjesечеve mijene djeluju na razvitak te bolesti²⁵. O tome su u XVII vijeku i mnogi naučenjaci pisali. Tako se u Frarijevoj knjizi citiraju opažanja Diemberbrea (Diemberbroecha) kako se bolest stalno pojačava dva do tri dana prije mladaka i uštapa. Tada je rastao broj bolesnika, a bolest se toliko osilila da je bolesnik poslije malo sati umirao²⁶.

O karakteru bolesti može se prosuđivati kako iz opisa epidemije, tako i po reakciji naroda u takvim slučajevima, te se često može zaključiti da li se radilo o »pestis maior« ili o »pestis minor« (velikoj ili maloj kugi). Iz opisa poklisarskih pisama i opisa u knjigama spomenutih istoričara vidi se da epidemije iz 1613, 1615, 1618, 1625, 1627, 1660, 1667, 1673, 1675. i 1677. godine nijesu po svojim užasima zaostajale za italijanskim koje su savremenici tačno prikazali. Za vrijeme strašnih dana bježali su i sami Turci iz okuženih gradova.

Prema kazivanju Lebensvalta (Lebenswaldta), 1627. i 1628. godine bježali su Turci iz Carigrada i polja, ostavljajući u panici sve što su imali. Frari, prenoseći u svojoj knjizi taj izvještaj, primjećuje da se to ne može lako vjerovati, s obzirom na turski fatalizam²⁷. Dubrovački dokumenti potvrđuju da se to događalo za vrijeme velikih epidemija kad je sultan i veliki vezir išao u lov, obično na Balkan. Tada bi se grad ispraznio i poklisari bi, čekajući da se vrate predstavnici vlasti, zakasnili sa svojim poslovima²⁸. Do takve panike došlo je i u Sarajevu 1613. godine kad su svi hrišćanski i jevrejski trgovci pobjegli iz ovog grada.

Ponegdje u pismima se nađu i brojke o mortalitetu. Tako poklisari pišu 1613. godine da su od svoje pratnje izgubili 10 ljudi od kuge, a u 1615. godini oba dragomana. Poklisar Restić pisao je iz Foče 1643. godine da tamo umire više od 10 čeljadi na dan od kuge. Godine 1673. javio je poklisar Menčetić da se čuje da u Carigradu umire dnevno po 10.000 ljudi²⁹. U Drinopolju su, po vijestima poklisara, od 30 stranaca koje su ovi pri svom dolasku 1676. godine tamo zatekli svi pomrli prije nedelju dana, osim jednog jedinog. No samo novski izvijestitelj Kuvelić javlja stalno broj umrlih od kuge 1647. godine.

Kuga je harala po Carigradu i Drinopolju i gotovo uvijek odatle se širila po turskim provincijama i često dolazila i do Bosne i Hercegovine. Kuga je, dakle, stalno se zadržavala negdje, endemično vladala u Turskoj, pa je dubrovačka zdravstvena vlast, kao i mletačka, svako lice i robu iz Turske stavljala u kontumac, pa i svoje poklisare pri njihovu povratku u domovinu³⁰. U namjeri da naškode dubrovačkoj trgovini, Mleci bi često stavljali u kontumac dubrovačke brodove, pod obrazloženjem da se u Turskoj, u dubrovačkom susjedstvu, pojavila kuga. Senat je tada ulagao energičan protest, tvrdeći da bi dubrovačka trgovina morala iz tog razloga uvijek ostati suspendovana, pošto u Turskoj vječito vlada kuga³¹ ³². Kuga se samo selila svake godine iz mjesta u mjesto, iz provincije u provinciju, nikad ne prestajući³³. Šikaniranje dubrovačkih trgovaca u Mlecima vršilo se, izgleda kao i represalije, radi političkog stava dubrovačke vlade, i tad bi za trgovinu ostajale samo carske luke slobodne³⁴.

Iz vječito inficirane Turske dolazila je bolest preko trgovine i u ostalu Evropu. Gotovo svake godine nalazila se kuga u ovom vijeku u nekom evropskom gradu ili pokrajini. Najteže su stradali italijanski gradovi — 1629—1631. godine Milan, Verona, Mantova, Breša, Turin, Bolonja, Mleci i Padova, a 1656. Rim, Napulj i Đenova. Od 1654—1660. godine harala je kuga u Rusiji, Danskoj, Beču, Saskoj, Švajcarskoj, Njemačkoj, Londonu i Holandiji, a u 1679. u Beču, Saskoj, Šleskoj, Ugarskoj i Češkoj. Nekoliko su puta stradali i dalmatinski gradovi, a jednom i Dubrovnik, 1691. godine³⁵.

Bosansko-hercegovačke epidemije bitno se ne razlikuju od ostalih evropskih toga doba. Iz novskih se izvještaja dobija utisak da su djeca mnogo umirala od kuge. To bi se moglo objasniti činjenicom da se kuga često javljala, pa bi ostavljala one koji bi je preboljeli kao imune, a sljedeći put bi red došao na one koji bi zbog gladi izgubili stečeni imunitet i novorođena djeca. U dubrovačkom sanitetskom uredu vladalo je mišljenje da su djeca osjetljivija na kugu nego odrasli, pa su zato u lazaret stavljali i nekoliko dječaka da dezinficiraju robu i da se na njima isproba da li je ona zaražena³⁶.

Po nekim izvještajima, moglo bi se pretpostaviti da su prema kugi osjetljivije kožarske zanatlije nego drugi ljudi. Godine 1628. jedan je kožar prenio kugu iz Sarajeva u Hercegovinu, a u Novom su se najprije od kuge razboljeli kožari u Toploj i teško stradali³⁷. Dr Hrabak je objavio jedno pismo iz Skoplja iz 1502. godine, u kome se kaže da se među kožarima uvijek nalazila kuga. Hrabar objašnjava tu činjenicu time što je »sirovu kožu isporučivalo selo u kome je kuga stalno vladala«³⁸.

Kuga je u Bosni i Hercegovini, kao i u ostaloj Turskoj, pustošila mahom ljeti i u jesen, i većina pisama u kojima se ona spominje datirana su između juna i novembra. U nekim je zabilježeno kako je kuga popustila kad je zahladilo³⁹ ⁴⁰. Međutim, kuga je u Dubrovniku 1691. godine započela baš

početkom zime. Dubrovačka vlada je 11. januara saopćila zdravstvenim magistratima u Mlecima, Jakinu, Kotoru i Novom, kao i konzulima u Barleti, Jakinu, Rimu, Napulju, Beču i Rijeci da je u gradu umrla jedna žena poslje tri dana najteže vatre i stalnog delirija, a potom u istoj kući jedan mladić, a nijesu se na njima našli nikakvi drugi znaci osim petehija⁴¹.

III KRONOLOGIJA EPIDEMIJA U PRVOJ POLOVINI XVII VIJEKA

Prva kuga koja je u tom vijeku zabilježena u dubrovačkim pismima pojavila se ljeti 1613. godine u Carigradu i Drinopolju. Ona je u Carigradu pokosila sve momke poklisara, osim jednog jedinog. U Drinopolju je od kuge svaki dan umiralo 1000 ljudi, pa nije niko htio tamo putovati. U istom pismu, u kome se javlja o toj kugi, dodaje se da je veliki vezir, na zapovijed sultana, prevezao 8.000 pasa u predgrađe Skutare, valjda stoga što su crkavali i oni od kuge, a to je dosađivalo građanima.

Tog istog ljeta harala je kuga i u Sarajevu u tolikoj mjeri da su svi tamošnji trgovci Hrišćani i Jevreji od straha pobjegli iz grada. Preostali narod nije imao od koga da kupuje namirnice, pa je i glad zavladała. Epidemija je zahvatila tom prilikom i mnoga druga mjesta u Bosni i Hercegovini — Trnovu, Srebrenicu, Konjic, Zagorje i Mostar. Povjerljiva lica koja je sanitetski ured iz Dubrovnika poslao javljala su da tamo kuga hara, a da i u Gackom i Nevesinju postoji neka opasna bolest, ali nije sigurno da je slična kugi⁴².

Već u ljeto 1615. godine buknuła je u Carigradu nova epidemija. Poklisari su javljali da se tako žestoke kuge niko živ ne sjeća. Tada se razbolio i dubrovački dragoman, ali je krio svoju bolest dok mu otac nije slučajno opazio znake. On je umro sedmi dan u deliriju⁴³, a nekoliko dana kasnije umro je i drugi dragoman, pa su poklisari bez dragomana teško obavljali svoje poslove. Ova je kuga vladala i u Albaniji, ali do Bosne i Hercegovine nije doprla. U Sarajevu je te godine narod bolovao od boginja⁴⁴. Iz Albanije je kuga s brodovima prenetā u Novi, ali nije zabilježeno da se širila dalje po Hercegovini⁴⁵.

Iz poklisarskih se pisama dalje doznaje da je i 1618. pustošila po Carigradu silna epidemija kuge, zaražene su bile kuće najveće gospode, pa i sam carev saraj. Poklisari su, bez obzira na to, posjećivali visoke turske funkcionere radi državnih poslova⁴⁶. Ova se epidemija proširila 1619. godine i na Bosnu i Hercegovinu, a u isto je vrijeme nanovo počela da mori i po Carigradu, te je postojala opasnost da se ponove strahote od prošle godine⁴⁷.

U Bosni je kuga izbila najprije, kao obično, u Sarajevu. Preko jednog trgovca, koji je došao u Gacko iz Sarajeva da prodaje rupčice, zarazile su se tri kuće i u ovom mjestu. Vlasti su odmah oko tih kuća postavili stražu, a narod se povukao u polje, pa se bolest nije dalje proširila, ali je u isto vrijeme harala u Zagorju, Viševu i u Albaniji⁴⁸.

U Albaniji se bolest, kao obično, dugo zadržavala, pa se od nje zarazio 1622. godine i grad Kotor i Perast. Srećom, to je bila slaba kuga, koja je odgovarajućim mjerama ugušena u samom početku⁴⁹. Valjda je kuga iz Albanije bila prešla i u Hercegovinu, pa su italijanske vlasti opet stavljale u kontumac dubrovačke brodove, i dubrovačka se vlada žalila providuru što mletački podanici trguju po Neretvi i Makarskoj. Sanitetska vlast u Stonu

držala je stalno pod stražom ljude koji su radi prodaje soli išli na Neretvu⁵⁰.

U proljeće 1625. godine tuži se dubrovačka vlada generalnom providuru za Dalmaciju što mletačke barke sa vojnicima Albanezima dolaze u stonski predio, mame ljude za mletačku vojsku i čine nasilja nad narodom. Oni su radi istog posla prelazili i u Hercegovinu u kojoj je harala kuga⁵¹. Istoričar Zinkeisen priča da je te godine velika kuga kosila u Carigradu neopisivom žestinom, te je broj mrtvih u julu te godine iznosio dnevno 2—3.000. Istoričar Hamer prenosi ovu veliku kugu u 1626. godinu i tvrdi da je dnevno umiralo 1.000 ljudi⁵².

Izgleda da je ta epidemija trajala više godina, jer i Lebensvalt opisuje jednu strašnu epidemiju u Carigradu 1627. i 1628. godine⁵³, o kojoj se nije našlo pomena u dubrovačkim dokumentima. Tek se u jednom poklisarskom pismu iz 1629. godine javlja da se čuje kako u turskoj vojsci hara kuga, i da je od nje umrlo oko 20.000 vojnika, većinom janičara⁵³.

Po Bosni i Hercegovini besnila je kuga 1628. godine. Ona se najprije pojavila u Sarajevu, pa je odatle posredstvom jednog vela, nazvanom »naglavak«, prenesena u oblast Neretve, u selo Bivolje Brdo i Tasince. U Bivolje Brdo došla je jedna žena iz Počitelja da posjeti bolesnu kćerku, pa je prenijela bolest i u Počitelj⁵⁴. Tog ljeta došao je u selo Kolesko kod Nevesinja jedan kožar iz Sarajeva, bolestan od kuge, pa je zarazio to selo, odakle se bolest proširila i u Nevesinje, iako su vlasti odmah u početku preduzele odgovarajuće mjere.

Kuga je potom iz Nevesinja prodrła i u ostalu Hercegovinu, te je dubrovačka vlada morala preduzimati stroge mjere da ne bi bolest prešla na dubrovačku teritoriju. Za rasprostranjivanja bolesti Senat je okrivljivao novske trgovce, koji su, ne vodeći brigu o kugi, prodavali svoje proizvode od mora sve do Beograda, koji je u to vrijeme teško stradao od kuge. Krajem te godine bolest je morila već i po Bileću, a bilo se raščulo da se pojavila i na Neretvi, što su opovrgli izaslanici dubrovačkog saniteta⁵⁵.

Epidemije kuge koje se spominju i nekoliko idućih godina izgleda da su bile lokalnog karaktera. Teško je zabilježena 1634. godine kuga u Carigradu i Sjenici⁵⁶, a 1637. i 1638. u Foči i Čajniču⁵⁷. No 1640. godine počela je opet velika kuga u Carigradu. Ona se najvećom brzinom širila na sve strane, i poklisari su te jeseni, pri povratku u domovinu, sve do Prokuplja prolazili kroz teško zaraženu zemlju, pa se nigdje nijesu mogli odmoriti. Kuga je harala i među dubrovačkim trgovcima u Sofiji, i među Turcima u Novom Pazaru. U Carigradu je Dubrovčanima umro ovom prilikom jedan momak od kuge⁵⁸.

Kuga se u Carigradu iduće 1641. godine još više razbjesnila. Poklisari su baš pred povratak kući izgubili od kuge dragomana i dva momka⁵⁹. Te su godine zbog kuge napustili kozaci grad Azov koji su bili osvojili od Turaka, ali su ga do temelja razorili prije napuštanja⁶⁰. Kuga je vladala u Carigradu i 1642. godine, i svaki dan je umiralo oko 700 ljudi, a najviše su stradali Grci i Jevreji⁶¹. Kuga je tada morila i po Srbiji, osobito u Pirotu, Novom Pazaru i Beogradu. Poklisari su morali zaobići Piroto da bi se sačuvali od kuge⁶².

Izgleda da ova epidemija nije prodrła u Bosnu, ali se pojavila u Hercegovini 1643. godine. U Foči je te godine u kasnu jesen umiralo dnevno više od deset ljudi⁶³. Iduće godine izbila je kuga i na Neretvi, pa se Senat žalio generalnom providuru što tamo dolaze oružane mletačke barke radi vrbovanja vojnika, pa čak i do Kleka, gdje je jedno čitavo selo uništeno od kuge⁶⁴.

Za vrijeme krmskog rata i jačeg kretanja turske vojske po Bosni i Hercegovini kuga se počela opet češće javljati. U 1649. godini ona je iz Bosne prešla i u dalmatinske gradove, Šibenik i Zadar. Među dubrovačkim pismima toga vremena nalaze se i pisma Miha Kuvelića, dubrovačkog agenta u Novom, koji opširnije opisuje haranje kuge u tom gradu i okolini 1647. i 1648. godine.

Kuga je u Novi prenesena iz okoline Trebinja. Tu se najprije sredinom ljeta u jednom djetetu pojavio crni prišt na vratu »kao poganin«, i ono je poslje 24 sata umrlo. Sahranio ga je otac jer se ostali, u sumnji da može biti kuga, nijesu htjeli mješati s porodicom pokojnog djeteta. Novske su vlasti zabranile Čičevljanima da dolaze u grad.

Bolest je ipak napredovala i širila se po selima Dračevice, pa je dubrovačka vlada javila u novembru kotorskom providuru da u Novom i okolnim selima vlada kuga i da neki pakosnici u zločinačkoj mržnji pokušavaju da inficiraju grad i da se oslobode kuge ubacivši je u druge oblasti, stavljajući kod bunara i na javne puteve inficiranu robu i novac⁶⁵. Iz Kuvelićevih se pisama doznaje da je kuga počela najprije moriti u Toploj kod Novog u novembru 1647. On ovako izvještava dubrovačku vladu: »... pasale dni bude se dogovoriti jedan tabak (kozar) su još dva Turčina da s rečene Tople gde kuga mori u ove bande uzemu kužne robe s kojom da pođu u Trebine najprije prijeko rijeke Trebišnice na onu stranu što se razumije u kadiluk ljubuški i mjesto bivši Mlini, zato na tijen Mlinima činili su njeke mađie i čvari nočno i tu budu podvrći rečene kužne robe i tako mađie čineći da bi iz novskog kadiluka kuga pošla u ljubuški kadiluk«⁶⁶.

U proljeće 1648. godine raširila se bolest po mnogim okolnim selima. Harala je u Prosjeku, Podima, Bogdjenovićima, Brijestu i drugim, te je u ljeto doprla i u udaljena mjesta: Mojdež, Bijelu, pa je stigla i u varoš i grad Novi. Krajem te godine bilo je u varoši zaraženo 40, a u gradu 42 kuće, a po selima oko 200. Bolest se širila i zbog gladi po varoši i gradu, jer begovi koji su pobjegli na selo među kmetove nisu ništa slali u Novi. Oni se ni na poziv vlasti ne htjedoše vratiti u grad, iako je bjesnio rat i postojala velika opasnost da grad padne u ruke Mlečana. U to je vrijeme najviše nastradao gornji grad (Spanjola), jer se sav narod razbježao, kad se najednom zarazilo 5 kuća i svi ukućani pomrli. Pred kraj godine bolest je naglo prestala.

Tokom te epidemije kuge dubrovački je Senat upozorio mletačkog providuru u Kotoru kako postoji opasnost da hajduci, tj. neredovna mletačka vojska u Hercegovini, mogu raširiti bolest na sve strane⁶⁷. Tako se i dogodilo, pa je kuga te iste godine harala u Gabeli i Sikosima, Bileći, Cavašima, Popovu, Čapljini, Kotezima, Veličinima i Dubravi kraj Mostara. U isto vrijeme vladala je i glad u tim krajevima⁶⁸.

IV KRONOLOGIJA EPIDEMIJA KUGE U DRUGOJ POLOVINI XVII VIJEKA

U proljeće 1654. godine širila se kuga po Srbiji i osobito teško zahvatila Pirot, gdje je mnogo svijeta pomrlo⁶⁹. Ona je te godine u jesen prešla u Hercegovinu i pojavila se u selu Zlatarima kod Foče. Godine 1656. morila je kuga opet po Carigradu, pa su poklisari tada zbog nje izgubili brijača Gjuricu i jednog momka, a jedan im je ozdravio. Kuga je i 1657. godine vladala u Turskoj, pa izgleda da je prodrla i u novsku oblast. U Konavlima je nastala panika, a

sam knez pobjegao je u Dubrovnik. Senat ga je odmah vratio i naredio mu da umiri zaplašeni narod, a kod Pločica i Prijevora drži straže i danju i noću⁷⁰. Kuga je i tada prenošena iz Albanije, gdje je morila narod i iduće godine, kao i u Carigradu u kome se razbolio dubrovački kurir Tomica⁷¹.

Usred ljeta te godine prenesena je kuga iz Albanije u Novi s barkom na kojoj su umrla dva Turčina. Najprije se govorilo da su stradala od tercane, ali su uskoro u gradu u jednoj kući poslije nekoliko dana umrla tri lica s izrazitim znacima oboljenja od kuge. Narod, kome su još bile u živoj uspomeni tolike nevolje i smrti od prije deset godina, odmah se povukao iz grada, te je tako bilo malo žrtava od kuge⁷². Iste godine stigla je kuga u Ulog gdje je narod od nje umirao u velikom broju. Bolest je pratila visoka vatra, a potom bi se pokazale crvene petehije, koje bi prije smrti pocrnile⁷³. Tada je kuga harala i po Beogradu, Novom Pazaru i Prokuplju.

Godine 1660. bjesnila je jedna od najtežih epidemija kuge tog vijeka, najviše u Drinopolju i njegovoj okolini. U gradu je umiralo 1.000 ljudi dnevno, a u okolini su mnoga sela nestala⁷⁴. Kuga se raširila i po našim zemljama i pojavila u Sarajevu⁷⁵, Sjenici i u Crnoj Gori. Bolest je jenjavala u Drinopolju tek u jesen 1661, pa se potom 1662. godine javila u Galati⁷⁶. Godine 1663. kuga se ponovo vratila u Drinopolje, gde se zarazila i tamošnja dubrovačka kuća i pomrlo nekoliko momaka iz pratnje poklisara⁷⁷.

Početkom ljeta 1667. godine javili su poklisari da se opet strašna kuga razbjesnila u Drinopolju i u svim gradovima i oblastima Rumelije u tolikoj mjeri da je poklisari nazivaju univerzalnim ognjem⁷⁸. Oni su te godine od svoje pratnje izgubili najprije 4 momka, pa potom dragomana Radu, oca Timoteja i vojnika Mihaila, pa napokon još dva momka koje su uzeli u Drinopolju⁷⁹.

U kasnu jesen te iste godine prodrla je ova kuga i u Hercegovinu, gdje je donio bosanski paša sa svojom inficiranom ordijom, kupeći harač po Hercegovini⁸⁰. Izgleda da je bila dosta blaga, ali je vladala u Hercegovini i 1668. godine, jer je tada poklisari nalaze u Prijepolju⁸¹. Godine 1669. završio je kandijski rat, ali je kuga i dalje harala po Bosni i Hercegovini. Krajem 1670. kuga se pojavila u 4 kuće u Sarajevu, pošto je toga ljeta pustošila po Novom Pazaru⁸². Čitave iduće godine harala je kuga po Sarajevu i Hercegovini. U Dubrovnik je stigao glas da je bosanski paša sa svojom zaraženom ordijom nakanio da se iz Trebinja preko Konavlja spusti u Novi. Senat je odmah poslao na granicu u selo Mrcine jednog plemića da nagovori pašu da krene drugim putem. Ako pašu ne bi mogao nagovoriti rječima, imao mu je vlastelin ponuditi dar od 80 talira. Ali glavna je svrha bila da se u svakom slučaju spriječi trgovanje između konavoskih seljaka i inficiranih Turaka, da ne bi došlo do zaraze⁸³.

Novi ciklus velikih epidemija kuge nastupio je 1673. godine i epidemije su trajale više godina. One su bjesnile najviše u Carigradu i Drinopolju. Te godine morila je kuga užasno po Moldaviji i Dobrudži, gdje nije bila nijedna kuća pošteđena. U jesen 1673. godine pisao je poklisar Minčetić iz Prokuplja da se priča kako u Carigradu svakog dana umire 10.000 ljudi od kuge⁸⁴. Bolest je teško harala i u Sofiji, naročito među Jevrejima. Idućih godina strahote kuge bile su još veće.

Kad su dubrovački poklisari od harača u septembru 1676. godine putovali od Sofije do Drinopolja, prolazili su pustom zemljom. Narod je što izumro, što pobjegao od kuge. Ali su poklisari doživjeli najstrašnije dane u Drinopolju. Tu nije bilo kuće u kojoj kuga nije morila, i svako je očekivao svoj smrtni čas. U takvoj opasnosti oni su neprestano pospješavali audijencije kod turskih poglavara, ali su ovi listom pobjegli, ko bliže, ko dalje; i čehaja je odgovarao dragomanu: »Vechie mi ste dodiali, neuiditeli da nam ghlava oghniem gori«⁸⁵.

Poslje nekog vremena vratili su se svi viši državni funkcioneri, iako je kuga još jače bjesnila. Pred očima poklisara umirala su neprestano čeljad pa su pisali kako su pri tim prizorima i sami sto hiljada puta umirali⁸⁶. Te je godine kuga morila i po Srbiji, a najviše u Skoplju. Iduće 1676. godine nalazila se i u nekim mjestima Hercegovine, i to u Pljevljima, Čajniču i Prijepolju⁸⁷. U proljeće 1677. zaraženi su i Sarajevo i Mostar, a u jesen je kuga vladala već i u Popovu⁸⁸⁻⁸⁹. Godine 1678. ona je morila u Carigradu⁹⁰ i po Srbiji⁹¹, a u isto vrijeme i u Nikšićima⁹².

Kao nastavak nikšićke kuge bjesnila je 1680. godine u Sarajevu i Mostaru⁹³, a potom je zahvatila i nekoliko sela u Ljubomiru, ali je bila blaža⁹⁴. Idućih godina čulo se češće da kuga mori negdje na Levantu, na primjer, 1682. i 1685. godine⁹⁵, ali se nije našlo zabilježeno da je dopirala i do Bosne i Hercegovine.

Krajem 1689. godine saopćili su iz Bosne povjerljivi ljudi koje je Senat tamo uputio radi nekih glasina, da je zaista kuga počela da hara. O ovom nemilom događaju javio je Senat odmah generalnom providuru. Ali je ovaj, nezadovoljan političkim stavom Dubrovnika u to sudbonosno vrijeme velikog rata, pomislio da je vijest izmišljena. Preduzeo je mjere predostrožnosti tek kad je kuga žestoko zahvatila Sarajevo. Tako se bolest pojavila u Kninu, Drnišu, Šibeniku i Splitu⁹⁶. Kuga se čitave godine širila po Bosni i Hercegovini, pa je početkom iduće, 1691. godine prodrila i u Dubrovnik⁹⁷.

Početakom 1694. godine pisao je poklisar iz Sarajeva da se tamo od kuge razbolio tefterdar Husein, i da Filip Brnjaković smatra da se radi o pravom bubonu. No ubrzo se ispostavilo da je tefterdar bolovao od posteme i ozdravio⁹⁸. Velika kuga od 1698, koja je bjesnila u Carigradu, izgleda da nije došla do Bosne i Hercegovine. Nju spominje dubrovački konzul u Draču⁹⁹.

Osim opisanih epidemija kuge, spominju se u dubrovačkim pismima nekoliko puta i ostale infektivne bolesti, obično u vezi sa kugom. Tako je 1612. godine javio poklisar iz Sarajeva da tamo nema drugih bolesti osim pleurite i da se ne treba bojati zaraznih oboljenja¹⁰⁰. U pismu iz 1615. godine govori se o boginjama u Sarajevu¹⁰¹, a 1676. o srdoblji u Novom¹⁰². Najčešće se spominje influenza koja je koji put bila tako opasna da se mislilo na kugu¹⁰³. Često su poklisari, vraćajući se iz dunavskih pokrajina, bolovali od tercane¹⁰⁴. O njoj piše i iz Gabele poklisar Rogoljan¹⁰⁵.

V NAČIN SIRENJA KUGE PO BOSNI I HERCEGOVINI I NJENE POSLJEDICE

Bosansko-hercegovačke epidemije kuge, kao nastavak onih koje su pustošile po turskim velikim gradovima i balkanskim turskim provincijama, raspro-

stirale su se najviše vojničkim i trgovačkim drumovima i morskim putem preko hercegovačkih luka. Nju je dobrim dijelom prenosila vojska u kojoj su služili i mnogi Bosanci i Hercegovci. Turska je vojska bila veoma često u pokretu jer je »običaj i sveti princip tražio da sultan svake godine pođe na nova osvajanja«¹⁰⁶.

U dubrovačkim se državnim spisima često spominje kuga u turskoj vojsci. Tako je zabilježeno 1615. godine da kuga hara i u kopненоj i pomorskoj vojsci¹⁰⁷. Godine 1629. pišu poklisari iz Carigrada kako se govori da je više od 20.000 vojnika, većinom janičara, umrlo od kuge⁵³. U turskom logoru pod Kamencem, 1673. godine, bilo je oko pola miliona ljudi, a među njima i svakakvih bolesti, pa i kuge¹⁰⁸. Ona je pratila ne samo vojsku nego i ordije paša kad su kupili harač. Za vrijeme kandijskog rata zarazila se kugom i mletačka vojska, pa je, vraćajući se iz Bosne sa opljačkanom robom, prenijela iz Glamoča bolest u Šibenik¹⁰⁹.

Dubrovačka je vlada ukazivala na hajduke, neredovne mletačke vojnike, i mletačke podanike iz Boke Kotorske i Makarske kao na prenosiocе kuge. Njima su se često pridruživali i turski podanici odmetnici¹¹⁰. Za vrijeme ratova broj hajduka se bio veoma povećao, i dubrovačke su vode bile pune njihovih barki. Tokom kandijskog rata, oni su se bili toliko izopačili da su pljačkali i palili ne samo po Hercegovini nego i po dubrovačkim selima, kako na kopnu, tako i po otocima. Senat se neprestano žalio na njihova nedjela generalnom providuru, ističući kako oni, osim zla što ga nanose dubrovačkoj državi, mogu prenijeti i kugu iz Hercegovine i u Dubrovačku i u Mletačku Republiku¹¹¹. U jednom se pismu ističe da su hajduci providura Zorzija, iz Makarske, četujući po Bosni, prenijeli kugu na otok Brač 1660. godine¹¹². Dubrovačka vlada nije bila spobobna da svojom snagom suzbije opasnost od hajduka, pa se za vrijeme kandijskog rata država našla na rubu propasti¹¹³.

Za vrijeme rata i mornari su donosili bolest. Kuga je u mletačkoj mornarici zabilježena dva puta 1647. i 1683. godine. Godine 1647. seljaci dubrovačkog sela Luke na otoku Šipanu primili su s jedne zaražene mletačke galije robu mornara koji su umrli od kuge, i nisu se tada inficirali. Bolest je, srećom, shodnim mjerama ograničena na to jedno selo²⁵.

Češće nego vojnici prenosili su kugu trgovci, pošto se u Turskoj i za vrijeme epidemije trgovalo i poslovalo kao i u obično vrijeme¹¹⁴. I roba se umrlih od kuge javno prodavala. Nije se našlo zapisano da se koji trgovački karavan zarazio, ali se spominju trgovci-torbari kao prenosioci bolesti, i to 1619. i 1628. godine. Ti su trgovci dolazili iz zaraženog Sarajeva i širili bolest po selima¹¹⁵. U Carigradu i Drinopolju trgovali su Dubrovčani i u doba najžešćih epideija i gubili od kuge svoje momke. Naredba Senata je bila da se i državni i trgovački poslovi vrše u svako doba. Senat nije dopuštao da se poklisari zbog kuge vrate kući, iako je izraženo žaljenje radi gubitaka osoblja¹¹⁶.

Na rijetko su epidemije kuge prenošene i morskim putem, obično iz Albanije. Albanski su brodovi često iz zaraženih luka Bara, Ulcinja, Valone donosili albanske proizvode u hercegovačke luke, a s njima i kugu¹¹⁷. I sajmovi su omogućavali širenje kuge, na primjer 1619. godine posjetioci požesčkog sajma¹¹⁸.

Kuga se nekad širila i masovnim seobama, kojih je u tom vijeku bilo vrlo mnogo. Uzrok seoba bila je često i sama kuga, od koje je narod bježao

da spase goli život, kao što javljaju poklisari 1673. godine iz Dobrudže, iz koje su stanovnici bježali preko Dunava¹¹⁹. Još češći uzrok seoba bili su turski zulumi i razbojnički pohodi, koje narod nije više mogao trpiti, pa je tražio novu domovinu¹²⁰. Turski zulumi i mučenja naroda češće se spominju i u dubrovačkim pismima¹²¹.

Nema sumnje da su i neki vjerski obredi i narodni običaji doprinosili širenju kuge; na primjer crkvene slave, proštenja, procesije, hadžiluci i posjećivanje bolesnika. Razumije se da je raja više stradala od ove bolesti nego age i begovi. Dok je raja živila u najbjednijim uslovima koji se mogu zamisliti, stanujući u kolibama i zemunicama, age i begovi bili su u kulama i čardacima. U gradovima su turska gospoda imala u blizini svoje bašte (đardine) u koje su se povlačili za vrijeme kuge. Opća higijena bila je u to vrijeme u Bosni i Hercegovini na najnižem stepenu.

Posljedice epidemija u Bosni i Hercegovini, kao i u ostalim našim pokrajinama pod Turskom, bile su katastrofalne. Kuga je uz ostale nesreće, bila uzrok da je broj stanovništva u ove dvije provincije pao u tom vijeku na 200.000¹²². Od nje su stradali ne samo gusto nastanjeni gradovi nego i rastrkana sela, što se vidi iz novskih izvještaja. Pored toga ginuo je narod često i od gladi¹²³.

O najstarijih se vremena zna da kuga dolazi najčešće poslije gladnih godina, ali je glad nekada bila i posljedica kuge. Kao gladne godine u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku spominju se 1666, 1676. i 1686.¹²⁴, a u dubrovačkim dokumentima se označuju 1646, 1660. i 1691. godina¹²⁵. Početkom epidemije kuge u Dubrovniku, 1691. godine, ustanovljeno je da je u hanu na Brgatu umrla jedna žena od gladi, a da je u tom istom hanu bilo još 14—15 lica koja su takođe umirala od gladi¹²⁶. I moralne posljedice epidemija bile su velike. Slijepi strah i sumnjičenje je zavladao u narodu, i svako bi bježao da sebe sačuva jer je to bio jedini spas od kuge u Bosni, kao i u Londonu.

VI ANTIPIDEMIJSKE MJERE U BOSNI I HERCEGOVINI U XVII VIJEKU

Prve santetske ustanove za suzbijanje kuge osnovane su u Turskoj pod pritiskom velikih sila 1827. godine u Egiptu, a potom 1837. u Carigradu. Za pokrajine nije ni tada ništa učinjeno, pa je austrijska okupacija 1878. zatekla u Bosni i Hercegovini svega 4 liječnika, jednu apoteku, jednu bolnicu i jednu školovanu babicu¹²⁷.

I pored svega toga, iz dubrovačkih dopisa se vidi da su u Bosni i Hercegovini, bar u nekim mjestima, bile poznate izvjesne sanitetske mjere, koje su poduzimane u doba epidemija kuge. Novska pisma dokazuju da je tamo postojala izvjesna sanitetska administracija. Tamošnja vlast provodila je kontrolu sumnjivih lica i nije ih puštala u grad, a u slučaju bolesti — »badiskala« je ukućane da se do mjesečeve mijene ne smiju miješati sa zdravima. Kad bi se bolest pojavila u samom gradu, bila bi čitava porodica iz grada prognana. Pošto nije bilo bolnice za izolaciju, ove su porodice išle na svoje posjede »u Vlahe« i tako se bolest širila dalje po selima.

U pismima se iz Novog spominju i sanitetski činovnici, zvani »prikuznici«, koji su valjda pregledali mrtvace i određivali sanitetske mjere koje je

trebalo preduzeti poput dubrovačkih kacamorta¹²⁸. Također se govori o dezinfekciji zaraženih kuća i robe »ventizanjem« (provjetrivanjem), kao i preoblačenju u nove haljine i kupanju u vodi. U Gackom su vlasti 1628. godine postavili straže oko inficiranih kuća, a stanovnici su se povukli u polja¹²⁹.

U Carigradu je bivalo valjanih i razumnih upravljača koji su pokušavali da uvedu neke mjere za suzbijanje kuge po evropskom načinu. Ali se smatralo da se to kosi sa vjerom, te se ostajalo pri staroj pasivnosti i indolenciji. Za vrijeme velike epidemije 1615. godine zauzeo se za takve mjere i sam veliki muftija koga je podržavao u tome sultan. Sam je sebe čuvao po evropskom običaju. Svijet se rugao njegovim postupcima, a kad je i sam umro od kuge, sav je narod sa predstavnicima vlasti izišao na Ot Maidan, gdje su održane javne molitve, tražeći od Boga pomoć¹³⁰.

Te iste godine pisali su poklisari kako su teškom mukom dobili stan, i to baš u ulici gdje su stanovali paše i ugledni ljudi. Opazilo se da se ovi na sablazan pravovjernih Turaka drže hrišćanskih običaja, piju vino da se sačuvaju od kuge¹³¹.

U drugoj polovini XVII vijeka putovao je po Levantu francuski arheolog Spon, pa se u svom putopisu tuži na indolenciju i fatalizam Turaka, koji su počinjali s javnim molitvama za spasenje od kuge u Carigradu tek onda kad bi se broj žrtava popeo na 1.000. Turci su se za vrijeme kuge posjećivali i trgovali kao u normalno doba, pa su, kako Spon priča, čak kupovali i prodavali robu i namještaj umrlih od kuge¹³². Samo je malo ljudi, kaže on, među Turcima i Grcima koji bi se držali mjera predostrožnosti. Vidi se, dakle, da je narod u Bosni i Hercegovini pod uticajem svojih zapadnih susjeda više držao do profilaktičkih mjera nego narod u Carigradu. Turci Novljani su na primjer, ostali na svojim posjedima čak i onda kad je postojala opasnost da bi Mlečani mogli osvojiti njihov grad.

Evropljani, a naročito ambasadori drugih država, napuštali su za vrijeme kuge Carigrad i odlazili na sigurna mjesta. Dubrovački poklisari su ostajali i tada na svom položaju pregovarajući s državnim poglavarima, a njihovi su dragomani i momci obilazili trgove i pravili poslove, i vrlo često ginuli od kuge, kao što je rečeno. Kad bi se ko od članova poklisarske pratnje razbolio, za njega bi se nalazio zaseban stan s poslugom i liječnikom, a poklisari bi promijenili stan¹³³. Za oboljelog momka Ivana nađena je bila, kad se razbolio 1656. godine, zasebna kućica, posluga i liječnik. Njemu su se buboni razmekšali i procurili, i on je ozdravio. Ali brijaču Đurici i momku Raosanu nije tada bilo pomoći, iako je sve učinjeno što je bilo potrebno. Njihova je sirotinjska roba inventarisana i po carigradskom običaju stavljena na prodaju.

Sve opisane antiepidemijske mjere u Bosni i Hercegovini su radi nepotpunosti, ostajale većinom bez uspjeha i epidemije su nestajale same od sebe, tj. onda kad više nije bilo osjetljivih lica na otrov kuge. Sasvim je drukčije bilo u Dubrovniku, gdje je postojao sanitetski ured još od 1377. godine, sa 5 vlastelina na čelu. On je raspolagao lučkim kapetanijama, agentima, sanitetskim vojnicima i kuririma. U slučaju opasnosti od kuge uspostavio bi se na granici savršeni sanitetski kordon. Dan i noć su budno vojnici stražarili na svim prolazima. Niko nije smio ni poći negde, ni doći bez napisane dozvole sanitetskog asistenta. I orači i pastiri bili su pod kontrolom. Svi su stanovnici više puta dnevno prozivani i, ako se niko ne pojavi, njegova se kuća stavljala pod stražu. Prestupnici su kažnjavani batinama¹³⁴.

Kad je kuga 1691. godine dospjela i na dubrovačku teritoriju, pa i u sam grad, kacamorti su naređivali i paljenje nekih kuća sa svim što se u njima nalazilo¹³⁵. Mrtvaci su sahranjivani u jame sa živim vapnom.

Dezinfekcija u lazaretu bila je na visini tadašnjeg vremena, kao što se to češće naglašava u vladinim pismima, kad su italijanske zdravstvene vlasti neopravdano stavljale u kontumac dubrovačke brodove. Dubrovčani su se stotinama godina znali očuvati od kuge, i to ne samo sebe nego i druge, pa se nije ni jednom desilo da bi se iz Dubrovnika prenijela kuga u bilo koji kraj svijeta¹³⁶.

U Carigradu je bilo liječnika koji su liječili kugu, što nije bilo uvijek pravilo u to doba. Poklisari hvale izvjesnog dr Koena¹³⁷. »Jedan liječnik od kršćana« bio je za vrijeme kuge, 1648. godine u Novom ali su ga poslali u Sarajevo paši, što znači da za liječenje kuge nije bio potreban¹³⁸. Jedan se hećim spominje i u Prokuplju 1656. godine. Isto tako je bilo narodnih liječnika koji su bili priznati i kao dijagnostičari kuge. Tako se 1694. godine u Sarajevu spominje neki Brnjaković. O lijekovima protiv kuge nije nađena nikakva bilješka.

Kao glavno sredstvo da se čovjek očuva od kuge bilo je i u Bosni i Hercegovini, kao i u ostalom svijetu od najstarijih vremena, vino. Ovo preventivno sredstvo upotrebljavali su, kao što je spomenuto, i sami Turci. Za vrijeme kuge u Bosni 1783. godine pisao je jedan bosanski franjevac na koji je način ispovijedao bolesne od kuge. »Dobro sam se napio, pod nos sam metnuo ostike, a u usta lulu!«¹³⁹. Godine 1619. popio je dubrovački kurir Janko svoj putni trošak, pa je založio i torbicu sa službenim pismima za piće¹⁴⁰. Prokupljanski su trgovci Dubrovčaninu otkupili torbicu s pismima za jedan dukat. U procesu protiv Krivelarija, 1676. godine, svjedoci su za jednog trgovca iz Prokuplja svjedočili da je bio preteran u piću i da je govorio da je to lijek na istočnim stranama¹⁴¹.

L I T E R A T U R A

¹ Jeremić R., Zdravstvene prilike u jugoslavenskim zemljama, Zagreb, 1935. — Jeremić R., Prilozi istoriji zdravstvenih i medicinskih prilika u Bosni i Hercegovini, Beograd, 1951. — ² Frari A. A., Della Peste e Della Amministrazione sanitaria, Venezia, 1840. — ³ Geschichte des osmanischen Reiches von Josef v. Zinkeisen, Gotha, 1856. — ⁴ Geschichte des osmanischen Reiches von Josef v. Hamer, Pest, 1819. — ⁵ Geschichte des osmanischen Reiches von N. Jorga, Gotha, 1908. — ⁶ Lett. e Comm. di Pon. 9, 20. — ⁷ Acta S. Mariae, 9, 980. — ⁸ Acta S. Mariae, 81, 2148. — ⁹ Acta S. Mariae, 54, 19—1 (14). — ¹⁰ Acta S. Mariae, 15, 1506. — ¹¹ Lett. e Comm. di Pon., 20, 1. — ¹² Acta S. Mariae, 80, 2149 (3). — ¹³ Lett. e Comm. di Pon., 38, 176. — ¹⁴ Bajamonti, Storia della Peste che regno in Dalmazio, Venezia, 1786. — ¹⁵ Lett. e Comm. di Pon., 38, 271. — ¹⁶ Frari, ibidem: non l'ha mai veduta se non dietro conoscenze imprestate dagli altri... al' Università mai inteso un corso regolare quasi fosse un studio à parte. — ¹⁷ Bajamonti, ibidem. — ¹⁸ Acta S. Mariae, 49, 1875 (25). — ¹⁹ Lett. e Comm. di Pon., 38, 85. — ²⁰ Frari, ibidem. — ²¹ Mohr i Stehelin, Infectionskrankheiten, Leipzig, 1911. — ²² Acta S. Mariae, 54, 1942 (6). — ²³ Cvjetanović B., Osnovi epidemiologije, Zagreb, 1954. — ²⁴ Acta S. Mariae, 53, 1936. — ²⁵ Lett. e Comm. di Pon., 19, 95. — ²⁶ Diemerbroach, De peste Neomagense. — ²⁷ Frari, ibidem. — ²⁸ Acta S. Mariae, 36, 1780. — ²⁹ Acta S. Mariae, 44, 1816. — ³⁰ Acta S. Mariae, 36, 1780 (8). — ³¹ Acta S. Mariae, 53, 1935 (20). — ³² Acta S. Mariae, 47, 1845 (13). — ³³ Acta S. Mariae, 68, 2093. — ³⁴ Acta S. Mariae, 6, 588. — ³⁵ Lett. e Comm. di Pon., 30, 48. — ³⁶ Spengler, Storia della Medicina, Venezia, 1813 (strana 176 »pestis nunqua totaliter cessat...«). — ³⁷ Lett. e Comm. di Pon., 39, 147. — ³⁸ Frari, ibidem. — ³⁹ Lett. e Comm. di Pon., 32, 102. — ⁴⁰ Lett. e Comm. di Pon., 14, 259. — ⁴¹ Acta S. Mariae, 54, 1942 (16). — ⁴² Hrabak B., Dubrovačko iverje, Beograd, 1951. — ⁴³ Acta S. Mariae, 91, 2231. — ⁴⁴ Acta S. Mariae, 47, 1851. — ⁴⁵ Lett. e Comm. di Pon., 38, 245. — ⁴⁶ Acta S. Mariae, 44, 1816 (4). — ⁴⁷ Lett. e Comm. di Pon., 11, 170. — ⁴⁸ Acta S. Mariae, 36, 1780 (4). — ⁴⁹ Acta S. Mariae, 36, 1780 (5). — ⁵⁰ Acta S. Mariae, 36, 1780 (6). — ⁵¹ Lett. e Comm. di Pon., 12, 4. — ⁵² Lett. e Comm. di Pon., 12, 116. — ⁵³ Acta S. Mariae, 45, 1819 (9). —

⁵⁴ Acta S. Mariae, 44, 1820 (4). — ⁵⁵ Lett. e Comm. di Pon., 12, 194. — ⁵⁶ Acta S. Mariae, 08, 2210. — ⁵⁷ Lett. e Comm. di Pon., 13, 163. — ⁵⁸ Lett. e Comm. di Pon., 14, 13. — ⁵⁹ Zinkeisen, ibidem. — ⁶⁰ Acta S. Mariae, 36, 1780 (21). — ⁶¹ Lett. e Comm. di Pon., 14, 234. — ⁶² Lett. e Comm. di Pon., 14, 223. — ⁶³ Lett. e Comm. di Pon., 14, 259. — ⁶⁴ Lett. e Comm. di Pon., 14, 264. — ⁶⁵ Lett. e Comm. di Pon., 1., 284. — ⁶⁶ Acta S. Mariae, 91, 2231. — ⁶⁷ Acta S. Mariae, 91, 2231 (16). — ⁶⁸ Acta S. Mariae, 36, 1780 (54). — ⁶⁹ Acta S. Mariae, 52, 1926. — ⁷⁰ Acta S. Mariae, 46, 1827 (5). — ⁷¹ Acta S. Mariae, 44, 18—7 (4). — ⁷² Acta S. Mariae, 44, 1827 (5). — ⁷³ Acta S. Mariae, 90, 2221 (14). — ⁷⁴ Acta S. Mariae, 91, 2229. — ⁷⁵ Lett. e Comm. di Pon., 18, 13. — ⁷⁶ Lett. e Comm. di Pon., 15, 125. — ⁷⁷ Acta S. Mariae, 54, 1942 (16). — ⁷⁸ Lett. e Comm. di Pon., 19, 260. — ⁷⁹ Lett. e Comm. di Pon., 19, 148. — ⁸⁰ Acta S. Mariae, 44, 1827 (44). — ⁸¹ Acta S. Mariae, 78, 2078 (11). — ⁸² Acta S. Mariae, 68, 2081 (12). — ⁸³ Lett. e Comm. di Pon., 22, 206. — ⁸⁴ Acta S. Mariae, 54, 1942 (134b). — ⁸⁵ Acta S. Mariae, 91, 2231 (11). — ⁸⁶ Hammer: ibidem. — ⁸⁷ Lett. e Comm. di Pon., 23, 574. — ⁸⁸ Acta S. Mariae, 89, 2212. — ⁸⁹ Acta S. Mariae, 35, 1774 (35). — ⁹⁰ Acta S. Mariae, 47, 1851 (2a). — ⁹¹ Acta S. Mariae, 60, 1980 (1). — ⁹² Acta S. Mariae, 52, 193 (24). — ⁹³ Acta S. Mariae, 49, 1868 (1). — ⁹⁴ Acta S. Mariae, 48, 1870 (2). — ⁹⁵ Acta S. Mariae, 68, 2081 (81). — ⁹⁶ Acta S. Mariae, 39, 1799 (23). — ⁹⁷ Lett. e Comm. di Pon., 28, 216. — ⁹⁸ Acta S. Mariae, 45, 1834. — ⁹⁹ Acta S. Mariae, 45, 1834 (4). — ¹⁰⁰ Acta S. Mariae, 45, 1831 (2). — ¹⁰¹ Lett. e Comm. di Pon., 30, 48—49. — ¹⁰² Lett. e Comm. di Pon., 30, 74. — ¹⁰³ Acta S. Mariae, 36, 1839 (39). — ¹⁰⁴ Acta S. Mariae, 47, 1678 (4). — ¹⁰⁵ Acta S. Mariae, 6, 678. — ¹⁰⁶ Lett. e Comm. di Pon., 32, 90—91. — ¹⁰⁷ Lett. e Comm. di Pon., 38, 176. — ¹⁰⁸ Lett. e Comm. di Pon., 42, 45. — ¹⁰⁹ Lett. e Comm. di Pon., 35, 206. — ¹¹⁰ Lett. e Comm. di Pon., 38, 176. — ¹¹¹ Acta S. Mariae, 77, 2132 (115). — ¹¹² Acta S. Mariae, 49, 1875 (25). — ¹¹³ Acta S. Mariae, 53, 1936 (19). — ¹¹⁴ Acta S. Mariae, 52, 1517. — ¹¹⁵ Lett. e Comm. di Pon., 12, 4. — ¹¹⁶ Acta S. Mariae, 54, 1942 (142). — ¹¹⁷ Acta S. Mariae, 68, 2088 (27). — ¹¹⁸ Acta S. Mariae, 53, 1935 (42). — ¹¹⁹ Acta S. Mariae, 49, 1875 (8). — ¹²⁰ N. Jorga, ibidem. — ¹²¹ Acta S. Mariae, 36, 1780 (2). — ¹²² Acta S. Mariae, 52, 1969 (1). — ¹²³ Perić J., Sibenik u kugi za kandijskog rata, Zagreb, 1924. — ¹²⁴ Acta S. Mariae, 40, 1804. — ¹²⁵ Acta S. Mariae, 59, 1969 (1). — ¹²⁶ Lett. e Comm. di Pon., 24, 48. — ¹²⁷ Acta S. Mariae, 6, 365. — ¹²⁸ Acta S. Mariae, 45, 1819 (9). — ¹²⁹ Lett. e Comm. di Pon., 12, 194. — ¹³⁰ Lett. e Comm. di Pon., 14, 238. — ¹³¹ Lett. e Comm. di Pon., 22, 206. — ¹³² Acta S. Mariae, 52, 1517. — ¹³³ Acta S. Mariae, 47, 1844 (20). — ¹³⁴ Jorga N., ibidem. — ¹³⁵ Acta S. Mariae, 34, 1770 (3). — ¹³⁶ Bazala V., Povjest razvoja medicine u hrvatskim zemljama, Zagreb, 1943. — ¹³⁷ Acta S. Mariae, 91, 2230. — ¹³⁸ Jeremić R., Prilozi istoriji zdravstvenih i medicinskih prilika. — ¹³⁹ Lett. e Comm. di Pon., 19, 148. — ¹⁴⁰ Acta S. Mariae, 77, 2132 (90). — ¹⁴¹ Jeremić R., ibidem. — ¹⁴² Acta S. Mariae, 53, 1942 (55). — ¹⁴³ Lett. e Comm. di Pon., 12, 194. — ¹⁴⁴ Acta S. Mariae, 36, 1780. — ¹⁴⁵ Acta S. Mariae, 36, 1780. — ¹⁴⁶ »La peste y est presque continuelle... Onn se frequente egalement, on achete aussi bien leur meuble...« — ¹⁴⁷ Acta S. Mariae, 50, 1891 (4). — ¹⁴⁸ Acta S. Mariae, 50, 1891 (3). — ¹⁴⁹ Krizman B., Anali historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Izvještaj Bara Bettere. — ¹⁵⁰ Acta S. Mariae, 77, 2132 (131). — ¹⁵¹ Acta S. Mariae, 63, 2092 (431). — ¹⁵² Acta S. Mariae, 68, 2081 (12). — ¹⁵³ Acta S. Mariae, 53, 1941 (55). — ¹⁵⁴ Bajamonti, ibidem. — ¹⁵⁵ Acta S. Mariae, 51, 1912. — ¹⁵⁶ Vidi, Srdj. g. 1908, str. 133, članak Josipa Onyskiewicza: »Zdravstvene odredbe u Dubrovačkoj Republici i rasprava protiv liječnika Krivelarija 1676. godine.

COMMENTAIRE DES NOUVELLES RAGUSAINES SUR LES ÉPIDÉMIES EN BOSNIE ET HERZÉGOVINE

Duro ORLIC

La république de Dubrovnik faisait amasser aussi bien des renseignements sur la situation politique dans le territoire turc voisin, que les données sur l'état des épidémies sur le même territoire. Ceci est parfaitement compréhensible, quand on prend en considération les catastrophes déjà subies par Dubrovnik de ses épidémies. La connaissance de la situation épidémiologique chez son voisin a été importante pour deux raisons. La première de celles-ci a été la protection de la République même des ravages des différentes épidémies, tandis que la seconde de ces raisons avait un caractère économique. Les grandes perturbations et la mortalité des membres des colonies de commerçants ragusains de l'arrière a souvent été très fatale pour l'activité commerciale de Dubrovnik. Ceci a été aggravé aussi par le fait

qu'il y avait eu, à proximité même de Dubrovnik, des foyers endémiques de peste, qui pouvaient toujours s'enflammer très facilement. Si l'on suit l'apparition des épidémies en Bosnie et Herzégovine, d'après les données conservées dans les Archives de Dubrovnik, on peut facilement constater qu'elles sont apparues aussitôt après la conquête de ces contrées par les Turcs. Les mesures prises par la République ragusaine étaient la quarantaine pour les étrangers, le nettoyage des marchandises, et la défense des contacts entre les habitants des contrées contaminées et la population de Dubrovnik. Mais, même par l'application rigoureuse des mesures citées, Dubrovnik n'a pas pu toujours éviter le ravage de ces épidémies. Le rôle des porteurs de germes a joué le plus souvent la population de Herceg-Novi, car cette ville a été liée, par communications directes, à Hercegovine, ainsi que, par les bateaux, aux ports turcs, parmi lesquels le plus grand rôle épidémiologique a joué le port de Bar, dans lequel l'apparition de la peste a été très fréquente, à cause des communications très vives de ce port avec le Levant.

A COMMENTARY ON NEWS FROM DUBROVNIK OF EPIDEMICS IN BOSNIA AND HERCEGOVINA

Djuro ORLIC

The Republic of Dubrovnik, in addition to data about the political situation on the Turkish territory, also collected data about the epidemics in that region. This is quite well understood if one remembers the catastrophes which Dubrovnik suffered from these epidemics. The knowledge of the epidemiological situation in their neighbourhood was important for two reasons. The first reason was the defence of the Republic itself from the infliction of various epidemics, and the second reason was economic in nature. The great disorders and the mortality among the members of the trading colonies in the surroundings of Dubrovnik were often fatal for the commercial activity of Dubrovnik. This was also influenced by the existence of endemic foci of plague in the nearest vicinity of Dubrovnik which were likely to be activated at any moment. If the incidence of epidemics in Bosnia and Hercegovina are followed by means of data found in the archives of Dubrovnik, it is easy to notice that the epidemics spread soon after the occupation of those parts by the Turks. Measures taken by the Republic of Dubrovnik consisted of isolating strangers, disinfecting goods and forbidding all mixing of inhabitants from the infected areas with those from Dubrovnik. But in spite of such a situation Dubrovnik was not able to preserve itself from occasional outbreaks of epidemics. The role of transmitters was most often played by the inhabitants of Herceg-Novi which was directly connected with Hercegovina, as well as by the ships coming from the Turkish ports. The important part in epidemics was played by the Turks from Bar where, owing to a lively traffic with Levant, the incidence of plague was very high.

JEDAN DOSAD NEPOZNATI IZVOR O MEDICINSKO-FARMACEUTSKOJ PROŠLOSTI SPLITA

Vinko VELNIC

U medicinskoj bibliografiji Split ne zauzima ni izdaleka ono mjesto koje ima u ostaloj kulturnoj historiji. U Bazalinoj medicinskoj bibliografiji zastupljena je njegova medicinsko-farmaceutska prošlost samo jednim radom¹. I u poslijeratnom periodu kad se kod nas pobudilo veće interesovanje za proučavanje tog područja i izašlo mnogo radova koji su rasvijetlili mnoge tamne stranice medicinske i farmaceutske prošlosti naših naroda, dela iz specifično medicinsko-farmaceutskog područja Splita ima malo. Poznat mi je samo jedan rad koji je sadržajem sličan prvom, ali poslije nešto većeg vremenskog razdoblja². Iz tih radova, kao i iz nekih drugih u kojima je bila uzgred dodirnuti i medicinsko-farmaceutska prošlost Splita³, jasno proizlazi da je Split i u tom pogledu išao ukorak s ostalim našim gradovima i da je i on već u zametku svoje autonomne komune imao uvedenu medicinsku i farmaceutsku službu sa svojim »medicus physicus« i »medicus cyroicus«, kao i »speciarius«, i da su njegovi statuti bili predviđeni uređenom zdravstvenom legislativom koja je u svemu odraz stanja medicine i farmacije tadanjeg kulturnog svijeta. Poslije tih prvih podataka arhivski dokumenti ništa više ne govore o daljem njihovom razvoju. Split nema redosljed svojih liječnika i apotekara kao Dubrovnik⁴. Nisu nam poznati ni inventari njegovih apoteka kao što je to slučaj sa dubrovačkim⁵. Oskudna je i njegova medicinska literatura, da i ne govorimo o rukopisnoj, koja se sačuvala u bibliotekama kao ostavština njegovih liječnika ili apotekara. Dok u dobrovačkim bibliotekama, biblioteci Male braće, dominikanaca i Naučnoj biblioteci ima na stotine takvih knjiga, vidnih dokumenata naučne visine njegovih liječnika i apotekara, kao i rada u apotekama, jer za neke od tih knjiga pozitivno znamo da su bile priručnici apoteke⁶, u Splitu ih gotovo nema. U Gradskoj biblioteci samo su 4 medicinske knjige štampane prije 1750, a farmaceutska nijedna⁷. Pošto nemamo dovoljno tih historijskih dokumenata, do razvoja medicine i farmacije u Splitu, kao i rada njegovih liječnika i apotekara, dolazimo više na temelju analogijskog zaključivanja — kako je tamo moglo biti, ali nemamo i stvarnih dokaza da je zaista tako.